

Bűnbak - bűnbakképzés

Áldozati bárány a közösségben

Az eredendő bűnbak

A bűnbakképzésnek nagy múltja van, az archaikus időkben eredő bűnbak-rítusoktól, az ókor és középkor vallási ceremóniáin át, a napjaink politikai retorikáiból is jól ismert frázisokig, hatalmas paletta nyílik meg előttünk.

A kifejezés egy ókori zsidó szertartásra utal: engesztelés napján a főpap kézrátétellel egy kecskebakra ruházta Izrael népének minden bűnét, majd a bakot kiűzték a sivatagba, a démonok közé.

Az antik görögöknél a rítusok bűnbakja fizikailag gyenge, torz külsejű ember. A görögök kifejezetten erre a célra, a közösségtől elzártan tartottak testi vagy szellemi fogyatékkal született embereket, akiket a pharmakos névvel illettek. Ők azért voltak alkalmasak a bűnbak szerepre, mert nem kellett különösebben tartani tőlük, és mert következmény nélkül feláldozhatók voltak.

A túlélést elősegíti, ha az emberek úgy érzik, kézben tartják jövőjüket. Minél irányíthatatlanabbak a körülmények, annál félőbb, hogy pánik uralkodik el rajtuk. Hogy ezt kivédjék, elkezdenek mágikusan gondolkodni. Saját hatalomvesztésüket ellensúlyozzák azzal, hogy a felsőbb hatalmakkal paktálnak. Megkísérlik őket a maguk oldalára állítani. A törvények isteni eredetűek, próbálják hát betartani azokat. Csakhogy a törvények nem az élethez igazodnak, ellenkezőleg, nagyjából mindent tiltanak, amit az emberek az élet sodrában cselekedni szoktak. Ezért szinte törvényszerű, hogy a törvényeket mindenki megszegje. Aztán utoléri őket a lelkiismeretfurdalás, bűntudat, nagyon is földi csapások formájában. Ekkor eszükbe ötlik számos vétkük. Mihamarább szabadulni akarnak tőlük. Sorstársaik hasonlóan éreznek. A bűn mintha fizikai valójukat hatná át. Csak akkor szűnne meg, ha ők is elpusztulnának – ezt persze nem akarják. Inkább átadják a bűnt másnak, és e másban pusztítják el azt.

Az áldozat a bűnöknek a közösségből való kiiktatására kell.

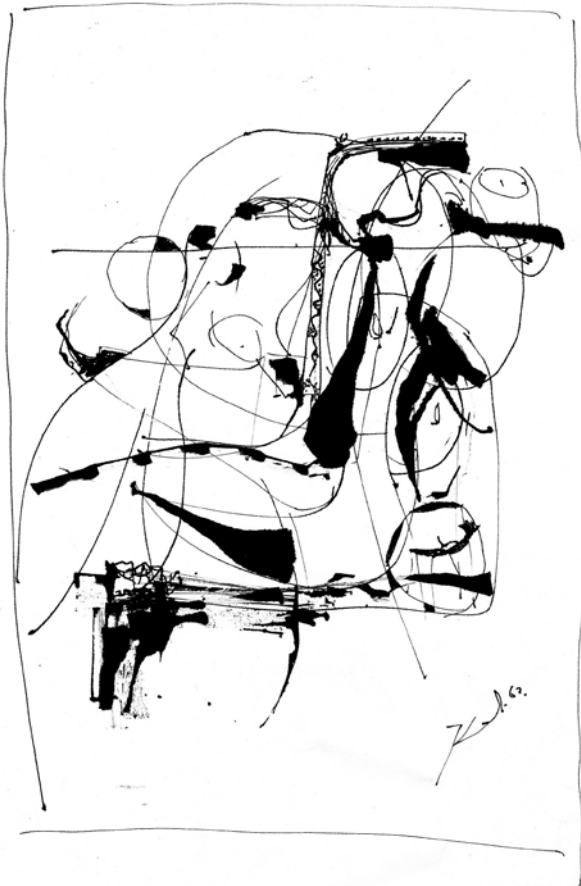
A bűnök átruházása

A prehisztorikus időktől egészen az ókorig, az isteni csapásokkal szemben, a kollektív bűnbánás legbizarrabb formája élt, hiszen a felsőbb hatalmak sorscsapásait fizikai formájában is elszenvedő embertársak feláldozásával nyertek az emberek bűnbocsánatot. A nyomorultak, elesettek, betegek és torzszülöttek kapták meg a közösség valamennyi bűnét, akik rituális haláltusájukkal a bűnököt is magukkal vitték a túlvilágra.

Az istenképekhez hasonlóan, a bűnbakképzés ilyen formái, egymástól teljesen elszigetelt társadalmakban is kialakultak. Épp a jelenség egyetemes jellege feszeget egy súlyos szociálintropológiai kérdést is, hogy vajon ma is az emberben lappang a hátrányos helyzetűek bántalmazásának és feláldozhatóságának lehetősége? A válasz igen, csak másmilyen formában.

Napjaink értékrendjében a legnagyobb aljasságnak minősül a gyenge és elesett ember bántalmazása. A bűnbakrítusok naiv brutalitása is a régmúlté. De továbbra is vannak bűnbakok, akiknek nem átadják, hanem tulajdonítják a bűnöket.

A súlyos tragédiák esetében a közvélemény gyors és egyszerű válaszra vágyik: egy tettesre, akire összes keserűségét és haragját rázúdíthatja. Nincs több szó veszteségről, fájdalomról, önvizsgálatról, csakis a bűnbakról, akinek tulajdonságait, mondatait és tetteit egymást túllicitálva hangoztatják. Ilyenkor a csoport egyetlen sokfejű paranoiás szörnyként hergeli magát a kiszemelt áldozat ellen.

Kerekes Sándor illusztrációja

Az áldozatállítás a csoportot összekovácsoló erőként is működik. Az emberek többsége rendkívüli mértékben rivalizáló lény, nemcsak hogy arra vágyunk, ami a másiké, hanem arra is, ami a másik vágyának tárgya. Ezek a vágyak állandó marakodásba torkollnak, s ezt hivatott csillapítani a közösséget egyesítő bűnbakképzés. Az üldözők mindenkor meggyőzik magukat arról, hogy kisszámú vagy egyetlen személy rendkívül káros a közösségre nézve. Kiiktatása pedig egy időre megteremti a békét. A csoportot összekovácsoló egyik legnagyobb erő a közös cél. Ami azonban ennél is hatalmasabb: a közös célpont.

A bűnbaklogika, miszerint egyvalaki haljon meg, hogy mások élhessenek, morálisan elfogadhatatlan, a gyakorlatban mégis működik. Nem is kell feltétlenül feláldozni a célpontot, gyilkosság helyett karaktergyilkosság, tettelegesség helyett az ellehetetlenítés eszközei sorakoznak. Sok bűnbak végül maga is kezdi elhinni, hogy valóban rászolgált a rossz bánásmódra.

Az empátiát kioltó tényezők

Ahhoz, hogy az agresszor az áldozattal kénye-kedve szerint bánjon, el kell tekintenie attól, hogy a másik is szenvedni képes lény. Legtöbbünk nem szívesen bánt meg másokat, mivel egy minimális empátiával még az ismeretlen emberek felé is rendelkezünk. Elegendő azonban néhány, önmagában nem túl súlyos tényező, amelyek együttesen aztán végzetessé válhatnak, teljesen kikapcsolva az empátiát adott személy irányába.

Az empátia alapja a kivetítés: én érzek, ő hasonlít rám, akkor ő is érez. Kutatások szerint a hozzánk hasonló emberek fájdalma jobban megindít bennünket, mint azoké, akiket magunktól különbözőnek vélünk.

Az együttérzést kioltó tényező még a távolság. Aki másik szobában tartózkodik, annak az emberek jóval könnyebben adnak fájdalmas áramütést, mint annak, aki ott ül velük szemben. És a legtöbb lelkes hüsevő sem vágja le szívesen az olyan állatot, amely gyanútlanul vagy épp könnyörögve a szemébe néz.

A fő empátiagyilkos az undor, legyen az fizikai vagy morális alapú. Az undor belső távolságtartást idéz elő, vagyis az illető ekkor már hiába van jelen, hiába néz szembe, vagy ad hangot kétségbeesésének és fájdalmának: nem számít többé. Az undor célpontja mások szemében gyakorlatilag tárgyá válik; s nincs is ideálisabb bűnbak a tárgyiasult embernél. A morális undor pedig szinte ugyanúgy hat, mint a fizikai. Akit morálisan megbélyegeznek, akit egyre vadabb vétkekkel vádolnak, azt teljesen kiszolgáltatják a bűnbakra éhes tömegnek.

Még a nagylelkű, a gyengékkal együtt érző egyéneknél is lehull az empátiás sorompó, amint valakiről elhitetik velük, hogy hazug, korrupt, visszaél a hatalmával és komolyan veszélyes a közösségre. Így lehetséges, hogy a lincselő tömeg magába olvassza azokat is, akiket környezetük amúgy igen rendes, jóindulatú embernek ismer. A kulcs az érzelmi ragály. Válsághelyzetben, illetve amikor az üldözői étvágy feltámad, a személyiség szinte eltűnik. Nincsenek alapvető különbségek. A tömeg egységesen lép fel a bűnbak ellen.

A bűnbak általános ösképként, az emberi agyban kódolt, veleszületett mintázat, amely aktiválható, és amely képes az empátiát tömegesen felfüggeszteni. Ha a bűnbakképzés beindul, falat von a célpont(ok) köré. Akkor már az sem érdekes, ha az áldozati bárány szívhez szólóan kifejezi fájdalmát, alátámasztja ártatlanságát, vagy együttműködést ajánl. A tömeg felkorbácsolt indulatait ebben a fázisban szinte már lehetetlen csillapítani. A bűnbaknak ekkor már azt lehet tanácsolni, ne szálljon szembe, ne álljon bosszút, hanem amint teheti, tűnjön el üldözőinek látóköréből, s ne

szégyelljen segítséget kérni. A legjobb lenne persze, ha a bűnbakká válást megelőzhetnénk.

Bűnbakképző faktorok

Könnyű bűnbakká válni, elég ha születésünktől fogva eltérünk a többiektől. Nyugtalanító előjel, ha a gyermeket a család nem akarja, vagy nem tudja vállalni. A kitett gyermek szabad préda. Ha ezen felül közösségében idegen, más nemzethez vagy rasszhoz tartozik, a kockázat még nagyobb. Amennyiben pedig feltűnő fogyatékoságokkal vagy épp kiemelkedő képességekkel rendelkezik, szinte biztos, hogy megakadnak rajta az üldözői szemek.

Azok kerülnek leginkább célkeresztbe, akiknél a különbözőség a védtelenséggel kombinálódik. Mivel azonban mind a kirekesztés, mind a gyengébbel szembeni erőszak társadalmi tabu, az agresszorok többnyire tagadják, hogy emiatt bántanak az áldozatot. Másokat és önmagukat is becsapva, a másik fél jellemtelenségével, így nagyképűségével, talpnyalóságával magyarázzák a tetteiket, azaz bűnbakká téve így áldozataikat. A közösségből akarata ellenére kilógó emberek esetében az apróbb viselkedési hibák is túlreagáltak, így mindegy mi a valóság, a kommunikáció messze elmarad mögötte.

Az idegen származásúak és a társadalom csúcsán lévők anélkül válhatnak célponttá, hogy bármi különöset tennének. Hasonló a helyzet a lecsúszottakkal, a felkapaszkodottakkal, a fogyatékkal élőkkel, a drogfogyasztókkal vagy mindazokkal, akik valamely megbélyegzett, sztereotipizált foglalkozási vagy vallási csoport tagjai. De bűnbak lehet az is, aki túlságosan megfelel a csoportjához fűződő sztereotípiáknak, és természetesen az is, aki nyíltan felvállalja másságát.

Alig van, aki ne viselne magán egy vagy két bélyeget, amely a véletlen események rossz összjátéka esetén váratlanul őt is célkeresztbe állíthatja. Hogy ez valóban bekövetkezik-e vagy sem, az diplomáciai képességek kérdése. Aki túlon túl is megfelel a csoportjához fűződő sztereotípiáknak, vagy ezt a képet sugallja magáról, tálcán kínálja magát a bűnbakkeresők számára. Én ilyen vagyok, és kész – mondják sokan. Amúgy is divat a másságok felvállalása. Aki nyíltan más, az azonban kockázatos stratégiával él: magára hívja a figyelmet.

A személyiség szintjén vizsgálva: kiből lesz bűnbak, áldozati bárány? Olyan személyből, azaz csoporttagból, aki belső adottsága folytán kifejezi, és egyúttal magának megtartja mindazt, amit a többiek feladnak, nem képesek kifejezni, azaz nem képesek vállalni. Ennek következtében az áldozati bárány énje összeroskad a közösség nyomása alatt

Ez a viselkedésséma a korai gyermekorból ismétlődik: a fejlődés korai éveiben, amikor a gyerek ellenállni próbált szüleinek, személyisége belerokkant, mert nem volt elég erős vagy, mert a szülők voltak túl szigorúak. Ezért gyűlöli a szüleit, ami viszont büntudatot ébreszt benne, ez pedig egy kifejezettebb önbüntetői igényt. Ez az igény eléggül ki, amikor valaki „vállalja” az áldozati bárány szerepét.

Amikor megtörténik, mindig hasznos fölmérni, hogyan járulunk hozzá mi magunk ahhoz, hogy időnként bűnbakká válunk, anélkül, hogy az összefüggéseket azonnal látnánk.

* MEGJEGYZÉS:

Az itt közölt írás a Vajdasági Magyar Tankönyv Tanács szervezésében megjelent tanári kézikönyvből származik, melynek címe:

Közelségben levés – távolságtartás

Hozzájárulás a személyes növekedéshez

Szerző: Dr. med. Sági Zoltán, neuropszichiáter, pszichoterapeuta, csoportanalitikus.

Ez a kiadvány a magyarországi Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg Újvidéken 2018-ban a VMPE kiadásában. A kiadvány szerkesztője Muhi Béla.